معرفی مشاهیر طب سنتی اسلام و ایران

حکیم یوسف بن محمد بن یوسف هروی

سیده صدیقه یوسفی [الف*]، نفیسه حسینی یکتا [الف]، آسیه جوکار [الف]

[الف] گروه طب سنتی، دانشکده طب سنتی، دانشگاه علوم پزشکی تهران

چکیده

یوسف بن محمد بن یوسف هروی معروف به حکیم یوسفی یا مولانا یوسفی فرزند محمد بن یوسف و از پزشکان قرن ۱۰ ه.ق می باشد. یوسف بن محمد ظاهرا از اهالی خواف خراسان بود که در ماوراء النهر دانش آموخت و در هرات می زیست و از ترس سرخ کلاهان با پدرش به هند کوچ کرد اهمیت خاص این حکیم این بود که او برای آسان کردن دانش پزشکی چندین منظومه سرود.از جمله آثار این حکیم می توان به موارد زیر اشاره کرد:

رساله منظومه علاج الامراض، جامع الفواید یا طب یوسفی، فواید الاخیار، حفظ الصحه، دلایل البول، دلائل النبض و ریاض الادویه.

تاریخ دریافت: مهر ۹۱
تاریخ پذیرش: آذر ۹۱

یوسف بن محمد بن یوسف هروی معروف به حکیم یوسفی یا مولانا یوسفی فرزند محمد بن یوسف و از پزشکان قرن دهم هـ‌ق می‌باشد. یوسف بن محمد ظاهرا از اهالی خواف خراسان بود که در ماوراء النهر دانش آموخت و در هرات می‌زیست و از ترس سرخ کلاهان با پدرش به هند کوچ کرد و در آنجا مورد توجه و عنایت ظهیر الدین بابر شاه قرار گرفت. وی علاوه بر اینکه پزشک دربار بود به سمت دبیری او در سالهای (۹۳۲-۹۳۷) هـ ق در آمد و پس از بابر شاه در دربار پسرش همایون گورکانی در سالهای ۹۳۷-۹٦٤ هـ‌ق نیز همین سمت را داشت (۱-۲).یوسفی رسایل چندی را به نام ظهیر الدین محمد بابر و پسرش نوشته است، از جمله این رسایل می‌توان به رساله سته ضروریه که در سال ۹٤٤ هـ‌ق به نام همایون شاه نوشته شده است اشاره کرد. یوسفی هروی از پدرش پرکارتر بود. اهمیت خاص این حکیم این بود که او برای آسان کردن دانش پزشکی چندین منظومه سرود و در اشعار خود نیز به یوسفی تخلص می‌کرد و آثاری که به صورت شعر و دو بیتی دارد از شهرت و انتشار گسترده تری برخوردار است. از اینرو آثار او بسیار معروف و از قدیم الایام مردم آن را حفظ می‌کردند. (۱-۲)، از جمله آثار وی می‌توان به موارد زیر اشاره کرد:

۱ . رساله منظومه علاج الامراض، منظومه ای به فارسی در نشانه های مرض و درمان آن است که در سال ۹۱٤ هـ ق سروده شده است. این اثر در سال ۱۲۸۵هـ‌ق چاپ شده و نسخه هایی از آن در کتابخانه‌های ملی و مرکزی دانشگاه تهران و کتابخانه خصوصی حاجی ایزدی در همدان موجود است. (۱، ۳، ۵)

۲ . جامع الفواید یا طب یوسفی، این کتاب در شرح منظومه علاج الامراض در پنج مقاله در سال ۹۱۷ هـ‌ق نوشته شده است. یوسفی در این کتاب بیماریهای سر تا پا را شرح داده و به درمان آنها نیز اشاره کرده است. این

* فرد مسئول مکاتبات: dr_ssyosefi@yahoo.com

[Downloaded from jiitm.ir on 2026-11-12]

کتاب به لحاظ اهمیت، اختصار، سادگی و ماهیتش همواره مورد توجه بوده است و تا کنون چهار بار در سالهای ۱۲۸۵،۱۲۹٤ و۱۳۱۸ در تهران و ۱۳۲۲ هـق در گانپور چاپ شده است .حکیم عبد العلیم نصراله خان احمدی شرحی بر آن نوشته و با عنوان کتاب المعالجات الموربه بالنسخ المجربه در هند چاپ کرده است. Licht Ward پاره‌ای از این اثر را به انگلیسی ترجمه و در وقایع تاریخ پزشکی چاپ کرد. نسخه هایی از این اثر در کتابخانه ملی، مجلس، دانشگاه تهران، آستانه قم، آیت اله مرعشی، ملی تبریز، رشت ، دهخدا، و مدرسه سپهسالار موجود است که از این شمار نسخه محفوظ در کتابخانه ملی تبریز از همه کهنتر و تاریخ کتابت آن ۱۰۰۲ هـق می‌باشد. (۲و٤)

۳ . فواید الاخیار / فواید یوسفیه، که منظومه ای به فارسی است و آن را در سال ۹۱۳ هـق سروده و در آن هر مسئله پزشکی را در یک قطعه یا در دو یا سه بیت و گاه در شش بیت شرح داده است. از این اثر نسخه های خطی پراکنده ای در دانشگاه تهران، مجلس، ملک، مرعشی نجفی، آستانه قم، مدرسه سپهسالار، کتابخانه دهخدا، ملی، گلپایگانی، نوربخش و رشت موجود است. این اثر در سال ۱۲۸۵ هـق به اهتمام عبد المطلب کاشانی در تهران و بار دیگر در ۱۳۱۸ ه.ق به کوشش محمد حسین بن محمد کاشانی به چاپ رسیده است. (۱، ۳، ۵)

۴ . حفظ الصحه، قصیده‌ای است به فارسی در خصوص حفظ الصحه و چند قصیده در مسائل پزشکی و تندرستی و بهداشتی مانند خوردنیها، آشامیدنیها، سکون و ورزش، خواب و بیداری، آب و هوا و احتباس و استفراغ، یوسفی این اثر را در سال ۹۳۷ هـق به نام ظهیر الدین محمد بابر سروده است . از این اثر نسخه هایی در کتابخانه ملی، دانشگاه تهران، مدرسه سپهسالار، مرعشی نجفی، ملی تبریز، ملک، دهخدا و آیت اله گلپایگانی موجود است که نسخه کتابخانه ملی تبریز به تاریخ کتابت ۱۰۰۲ هـق از همه کهنتر است. (۳-۵)

۵ . دلایل البول، در این کتاب یوسفی نحوه شناخت بیماریها را با مشاهده ادرار در هفت متغیر لون بول، قوام بول، صفا و کدورت بول، رایحه بول،زبد یا کف در بول، رسوب بول و مقدار آن توضیح داده است. این اثر به نثر و در سال ۹٤۲ هـ ق نوشته شده است. یوسفی هروی این اثر را پس از تالیف دلائل النبض به خواهش برخی از دوستان و بزرگان نوشت این اثر در سال ۱۲۱۱هـق در کانپور و در سال ۱۹۳٤م در لاهور چاپ شده است. از این اثر نسخه هایی در دانشگاه تهران، دهخدا، مرعشی نجفی و کتابخانه خصوصی اصغر مهدوی موجود است که نسخه کتابخانه اصغر مهدوی قدیمیتر از نسخ دیگر و در سال ۱۰۵۷هـق کتابت شده است. (۳، ۵)

۶ . دلائل النبض، در این رساله یوسفی به نحوه دلالت بر حال بیمار از روی نبض اشاره کرده است . این رساله مختصر در سال ۹٤۲ هـ ق تالیف شده و نسخه هایی از آن در دانشگاه تهران، مجلس، ملک، مرعشی نجفی و کتابخانه خصوصی اصغر مهدوی موجود است که نسخه مجلس که در سال ۱۰۵۰ هـ ق کتابت شده از نسخ دیگر قدیمیتر است. (۳و۵)

۷ . ریاض الادویه، این کتاب یکی از آثار مهم و ارزندهٔ طبّی دورهٔ صفویه است که در شبه قاره به زبان فارسی نوشته شده و علی رغم آثار طبی دیگر یوسفی، صرفاً به نثر است ودر بیان مراتب کیفیات ادویه ، در یک مقدمه و دو باب است : ۱. ادویه مفرده ، مفردات در اصطلاح دواهایی است که در آن ترکیب صناعی نباشد. مفردات یا نباتی است و آن میوه‌ها و تخمها، گلها، برگها، شاخه ها، ریشه‌ها، پوستها، عصاره ها، شیره های نباتی و صمغها باشد؛ و یا اینکه حیوانی است، مانند ذرایح، و اعضای حیوانات و احشای آنها، زهره شان و یا معدنی است و آن نیز خود حجری است، مانند گل ارمنی و یا از چیزهایی است که از زمین بجوشد، مانند قیر و نفت و امثال آن. ۲. ادویه مرکبه و خاتمه ای در "امتحان جودت و ردائت تریاق" یوسفی این اثر را در سال ۹٤٦هـق به نام همایون گورکانی نوشته است و در هند چاپ شده است . یکی از امتیازات مهم این کتاب، پیش از هر چیز، ضبط واژگان غیرفارسی (متداول عامّه) اسامی داروهاست که از بسیاری جهات مهم و قابل

[Downloaded from jiitm.ir on 2026-11-12]

توجه است. اغلب واژگان معادل داروهای ذکر شده در این کتاب، به ترتیب بسامدی: هندی، شیرازی، عربی، ترکی، یونانی و گاه به ندرت سریانی و عبری و نبطی است. او با صرافت تمام، گاه معادلهای گوناگون یک واژه را یاد می‌کند و گاه دیده می‌شود که برای یک واژه دو و گاه سه معادل هندی می‌آورد. این امر به خاطر اقامت یوسفی در هند و آشنایی او با زبان هندی بسیار مهم است. گاه واژگان هندیی را ضبط می‌کند که در منابع دیگر دیده نمی‌شود. همگی خواص مزاجی داروها به دقّت تمام ذکر شده و مضرّات، مُصلحات و بدلیّات هر یک با دقّت تمام، به ترتیب آورده شده است.نسخه ای از این کتاب در کتابخانه دهخدا موجود است. (۳، ۵-٦)

۸ . سته ضروریه، شامل دستورات کوتاه پزشکی است درباره شش عامل ضروری برای سلامتی شامل: هوا، خوردنیها، آشامیدنیها، حرکت و سکون بدنی، حرکت و سکون نفسانی، خواب و بیداری و استفراغ و احتباس. این اثر در سال ۹٤٤ هـق تالیف شده و در هند چاپ شده است. نسخه هایی از آن در کتابخانه مرعشی نجفی، دانشگاه تهران و ملک موجود است. (۳ و ۵)

۹ . ماکول و مشروب، منظومه ای است به فارسی در خواص خوردنیها و آشامیدنیها، این منظومه به بحر متقارب مثمن مقصور یا محذوف است. نسخه هایی از این اثر در دانشگاه تهران، ملک، سپهسالار، مرعشی نجفی، مجلس، ملی، ملی تبریز و دهخدا موجود است. این منظومه در سال ۱۹۲٤م در لاهور چاپ شده است. (۱، ۳ و ۵)

۱۰ . مناجات منظوم، که مثنوی عارفانه ای درباره عشق است. (۵)

۱۱ . نصیحت نامه، که مثنوی اخلاقی در سرزنش بخل و بخیل در ۳۱ بیت است. (۵)

۱۲ . انوار حکمت/ کلمات یوسفی/ نصایح یوسفی، که در ۹۱۹ هـق تالیف شده و در دستورهای اخلاقی و سخنان پند آموز صوفیانه است و نسخه ای از آن در کتابخانه دانشگاه تهران موجود است. (۱)

۱۳ . بهداشت منظوم که برای ظهیر الدین بابر سروده شده است. (۳)

۱۴ . بدایع الانشا، نامه هایی است به فارسی به عنوان سرمشق برای مردم از مرتبه ها و مقامهای گوناگون که آن را در سال ۹٤۰ هـق برای پسرش رفیع الدین حسن نوشته است. این اثر در سال ۱۸۷۰م به نام بادی الانشا به جای بدایع الانشا و بار دیگر به نام انشای یوسفی در دهلی چاپ شده است. (۱-۳)

۱۵ . کلیات یوسفی، که گویا مجموعه ای از آثار اوست که در سال ۹۱۷ هـق نوشته شده است و نسخه ای از آن در کتابخانه ملی تبریز موجود است. (۳)

در کنار نام حکیم یوسف بن محمد بن یوسف هروی نام حکیم فرزانه محمد بن یوسف الطبیب الهروی به چشم می‌خورد این حکیم از طبیبان محقق درفنون طب سنتی وپیروان و دوستداران اهل بیت عصمت و طهارت علیهم السلام می‌باشد که از سال تولد و وفات وی آگاهی دقیقی در دسترس نیست، ولی آنچه مهم است این است که تالیفات وی چون بسیاری از بزرگان تاریخ ما نتوانسته از گوشه های پیدا و نا پیدای زندگی ایشان چیزی برای آیندگان به میراث نهد در مورد زندگی ایشان ابهام زیادتر است چون تذکره نویسان و فهارس نسخ خطی کتابخانه ها دو شخصیت مشابه را معرفی می‌کنند که در یک عصر و با تالیفاتی مشابه و همنام می‌باشد. (۷)

" محمد بن یوسف هروی" و" یوسف بن محمد بن یوسف هروی" همان دو شخصیتی هستند که تاریخ آنها را بسیار نزدیک به هم نشان می‌دهد و ای بسا اصلا یک نفر باشند یا پدر و پسر باشند یا دو شخصیت کاملا بی ربط به همدیگر. البته با توجه به سال تالیف کتاب بحر الجواهر وزمان تالیف اکثر کتابها که به یوسف بن محمد هروی نسبت داده می‌شود به احتمال قوی آنها باید پدر و پسر بوده باشند. کتابهایی که به محمد بن یوسف هروی منسوب است شامل موارد زیر می‌باشد:

[Downloaded from jiitm.ir on 2026-11-12]

۱ . بحر الجواهر، که مجموعه ای از اسامی اطبای بزرگ و اسامی ادویه و الفاظ طبی می‌باشد و بارها به شکل چاپ سنگی در ایران و هند و پاکستان به چاپ رسیده است.

۲ . عین الحیوه ، که در مورد مقویات حرارت غریزی می‌باشد و به نام المعمره در کتابخانه آستان قدس رضوی به ثبت رسیده است.

۳ . جواهر اللغه ، که کتابی در لغات طبی است و بسیار مشابه بحر الجواهر و در همان حجم می‌باشد.

۴ . حل الاسامی، که این هم رساله ای مختصر در لغات طبی است و نسخه منحصر به فرد آن در آرشیو موسسه احیاء طب طبیعی می‌باشد. (۷)

تقدیر و تشکر:

در پایان لازم است از راهنمایی های جناب آقای دکتر محسن ناصری که با نظرات ارزشمند خود نویسندگان مقاله را یاری نمودند تشکر و قدردانی نماییم.

[Downloaded from jiitm.ir on 2026-11-12]

References:

1. Safa Z.Litrature history in Iran. 2nd ed.Tehran:Ferdos;1363.pp.۳۵٦،۳۵۷،٤۰٦،۱٤۸٦
2. Elgood S.Forghani B. Medical History of Persia and the Eastern Caliphate from the Earliest Times Until 1932. Tehran:pp.425, 2536
3. monzavi A.Fehrest noskhehae khsti farsi. 1nd ed. Tehran:Moassese farhanghi mantagheii;1348.pp.523-592
4. monzavi A.Fehrest moshtarak noskhehae khsti farsi Pakistan. 1nd ed. Ghom:Magmae zakhaer Islami;1382.p.586
5. Arjah A.Hadian F. Soltanifar S. ketabshenasi nosakh khati pezeshki Iran. 1nd ed. Tehran:Keabkhane Melli Iran;۱۳۷۱.pp.82-254
6. Heravi Y.Babapur B. Riaz al advie.Tehran: Safir Ardehal;1390.Introduction
7. Heravi M. Bahr al javaher.Ghom:Jalal al din;1387. Introduction

[Downloaded from jiitm.ir on 2026-11-12]